

Michał Głuszkowski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika

Toruń

„Acta Baltico-Slavica” 37/2013, s. 265-275

DOI: 10.11649/abs.2013.017

IDIOLEKTALNE ZRÓŻNICOWANIE PRZEŁĄCZANIA KODÓW W DWUJĘZYCZNOŚCI STAROWIERCÓW REGIONU SUWALSKO-AUGUSTOWSKIEGO¹

Zjawisko przełączania kodów w najbardziej ogólny sposób można zdefiniować jako zmianę języka podczas wypowiedzi, co nieodłącznie wiąże się z bilingwizmem. Zachowania językowe mieszkających w północno-wschodniej Polsce staroobrzędowców, posługujących się na co dzień rosyjską gwarą i polszczyzną, nie stanowią pod tym względem wyjątku. Dotychczasowe analizy ich bilingwizmu pod kątem wyboru języka w określonych sytuacjach komunikacyjnych i przełączania (lub mieszania²) kodu pokazały, że najbardziej adekwatnym podejściem teoretycznym do opisu tych zjawisk jest model oparty na typologii Pietera Muyskena [Głuszkowski 2010a]. Holenderski lingwista wyróżnił trzy podstawowe typy mieszania kodów: a) wtrącający (*insertional*), w ramach którego element kodu L₂ jest wprowadzany do podstawowego języka danej wypowiedzi (L₁), np. przy nieadaptowanych zapożyczeniach³: *t'olka žyg'avy tak^hije / pokrzywy balš'ynnyje; no i myślę jak mnie tu złapią / teraz bamb' ožka / ta / a ja jadę*; b) alternacyjny (*alternational*) – zmiana leksyki i gramatyki pociągająca za sobą faktyczne przejście z systemu L₁ na L₂, np. *jak on kamieniem / to ty na niego dwa / no / teraz już mało jest takich ludzi* – A gd'e vs'o 'eta napisana? – 'eta v B' 'iblji p' 'išet v kń'igax 'etyx; c) kongruentna leksykalizacja (*congruent lexicalization*) – fragment wypowiedzi może być klasyfikowany zarówno jako element systemu L₁, jak i L₂, np. *kak astav 'al'is*

¹ Artykuł został napisany w ramach realizacji projektu „Dokumentacja gwary staroobrzędowców w północno-wschodniej Polsce - internetowa baza danych”, sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/B/HS2/00505”.

² Peter Auer rozróżniał przełączanie kodów (*code-switching*) od ich mieszania (*code-mixing*) przy pomocy kryteriów pragmatycznych, strukturalnych i świadomości uczestników konwersacji. Zmiany kodów określane jako „przełączanie” są związane ze zmianą tematu i/lub odbiorcy, są zauważane i uświadamiane przez uczestników konwersacji, a także mają znaczenie funkcjonalne – dokonują się pomiędzy zdaniem lub frazami, natomiast mieszanie kodów jest zjawiskiem nieświadomym, bez znaczenia funkcjonalnego i zachodzi wewnątrz prostszych jednostek. Trzecim stanem wyróżnionym przez Auera jest kod mieszany (*mixed code*), który stanowi ostatnie stadium procesów przełączania i mieszania kodów (Auer 1998: 14-16; 1999: 309). W literaturze przedmiotu mieszanie kodów najczęściej traktowane jest jako szczególny typ przełączania, co uczynimy również w niniejszym artykule, dokonując podziałów jedynie tam, gdzie będzie konieczna odrębna charakterystyka obydwu zjawisk.

³ W tekście przykłady pochodzące z rosyjskiej gwary starowierców (wraz z adaptowanymi zapożyczeniami) zapisywane są w uproszczonej transkrypcji sławistycznej, elementy, które można zakwalifikować jako jednoznacznie polskie wyróżniane są podkreśleniem i zapisywane zgodnie z polską ortografią.

pr'i 'etoj st'araj v'ery / to jan'ý / št'oby né pr'exaž'il'i na pravost'av'e / to jan'ý samo 'ety ž'etal'i / samobójstwa popełniali przecież [por. Muysken 2000: 1–5].

Społeczne i psychiczne uwarunkowania przełączania kodów decydujące o idiolektalnym zróżnicowaniu tego zjawiska stanowią popularny przedmiot w zachodniej lingwistyce kontaktu. Badacze wskazują m.in. na powiązania poczucia przynależności etnicznej z rozwojem przełączania kodów lub określonego jego typu. Jens N. Jørgensen zauważył, że członkowie danej społeczności mogą traktować przełączanie kodów i powstający na bazie tego procesu kod mieszany jako język „my” (*we-code*), co pomaga w określeniu granic grupy. Dotyczy to głównie młodych ludzi w dwujęzycznych społecznościach mniejszościowych, którzy odczuwają potrzebę odrębności zarówno w stosunku do starszych przedstawicieli ich wspólnoty, jak i wobec jednojęzycznych rówieśników [Jørgensen 1998: 242]. Zdaniem Marka Sebby i Tony'ego Woottona, poczucie tożsamości jest ważnym, lecz nie jedynym czynnikiem wpływającym na wybór języka konwersacji [Sebba, Wootton 1998: 284].

Z kolei Carol Myers-Scotton i Agnes Bolonyai w swoich badaniach wyszły z założenia, że skoro przełączanie kodów może być działaniem świadomym, jako takie ma swoje społeczne znaczenie [Myers-Scotton, Bolonyai 2001: 7-8]. Jeśli podczas wypowiedzi dochodzi do zmiany kodu, może ona mieć zarówno charakter nacechowany (*marked*) jak i nienacechowany (*unmarked*). Jeśli według obowiązujących w danej społeczności reguł zachowań w określonej sytuacji wskazana jest zmiana języka z L_1 na L_2 , wówczas przełączenie kodu będzie uznane za działanie o charakterze nienacechowanym, podczas gdy brak zmiany kodu traktowany jest jako nacechowany [Ibidem: 9]. Na przykład, do nienacechowanego przełączenia kodu dochodzi, gdy do rozmowy osób dwujęzycznych prowadzonej w języku L_1 włącza się osoba jednojęzyczna, władająca tylko kodem L_2 – wówczas naturalnym (nienacechowanym) działaniem jest przejście na L_2 w celu umożliwienia uczestnictwa w konwersacji wszystkim obecnym. Kontynuację rozmowy w L_1 w tej sytuacji należałoby traktować jako nacechowaną, a celem takiego zachowania mogłoby być np. okazanie dezaprobaty lub chęć zatajenia treści wypowiedzi przed osobą nieznaną danego języka. W społeczności staroobrzędowców nienacechowana jest np. zmiana kodu na gwara w obecności starszych członków wspólnoty na terenie starowierskich miejscowości, czego ilustracją jest np. wypowiedź jednego z mieszkańców wsi Bór koło Augustowa: *'eta samoczynnie tak iż'ot / iż'ot st'aršyj č'etav' ek gavar' im pa r'usk'i*, natomiast nacechowana i odebrana jako manifestacja braku szacunku byłaby w tej sytuacji zmiana kodu na polski.

Według C. Myers-Scotton i A. Bolonyai o wyborze języka w konkretnym momencie lub jego zmianie podczas wypowiedzi decyduje mniej lub bardziej świadoma kalkulacja zysków i strat (Ibidem: 8-12). Na wybór jednostki może wpływać wiele czynników, a ich oddziaływanie

z zilustrujemy na przykładzie zaobserwowanych zachowań. Najmłodszy staroobrzędowcy na ogół niechętnie posługują się rosyjską gwara w miejscach publicznych, z obawy przed stygmatyzacją wynikającą z posługiwania się językiem innym niż dominujący, czyli polski. Pewne okoliczności mogą ich jednakże skłonić do zmiany kodu na rosyjski w polskojęzycznym otoczeniu, np. kiedy dziecko chce poprosić starszą osobę silnie przywiązaną do staroobrzędowej tradycji i języka o pieniądze lub drobny upominek. W celu zwiększenia swoich szans wybiera gwarę jako kod wypowiedzi, ponieważ w wyniku na kalkulacji zysków i strat perspektywa zdobycia pożądanego przedmiotu wynagradza potencjalne ośmieszenie⁴.

W kontekście rozważań na temat idiolektalnych zróżnicowań przełączania kodów szczególnie istotna jest koncepcja prototypu osoby podatnej na zmianę kodu podczas wypowiedzi (*prototypical code-switcher*). Jej autorka dokonała próby określenia takiego prototypu na podstawie badań bilingwizmu w Szwajcarii i na północy Włoch. Jednostki należące do wspomnianego typu idealnego powinien cechować młody wiek, przynależność do wspólnoty mniejszościowej, niski status klasowy, silne poczucie tożsamości etnicznej oraz funkcjonowanie w wielojęzycznym otoczeniu [Franceschini 1998: 53].

Próbując zastosować omówione teorie do opisu materiału językowego i socjolingwistycznego ilustrującego dwujęzyczność staroobrzędowców w Polsce, należy pamiętać, że zachodni badacze opisują przede wszystkim sytuację językową na terenach o długiej tradycji wielojęzyczności, jak np. Penelope Gardner-Chloros (Alzacja), lub społeczności imigranckich, jak np. Peter Auer lub Katja Cantone (Włosi w Niemczech i Kanadzie) [Gardner-Chloros 1991; Auer 1991; Cantone 2007 i in.]. Materiał badawczy, jakim dysponują, w istotny sposób wpłynął na postrzeganie przez nich zjawiska przełączania kodów. Do zmiany języka w trakcie wypowiedzi dochodzi u osób dobrze znających obydwa kody znajdujące się w kontakcie, w związku z czym przyczyny przejścia z alemańskiego na francuski lub z niemieckiego na włoski nie są podyktowane brakiem kompetencji językowej, lecz uwarunkowaniami o naturze społeczno-psychologicznej.

Tymczasem w społeczności starowierców w Polsce jedynie w starszym pokoleniu i u części osób w średnim wieku możemy mówić o porównywalnym poziomie znajomości polszczyzny i rosyjskiej gwary. Braki w kompetencji językowej w zakresie gwary (zdecydowanie rzadziej i praktycznie tylko w sferze religii w zakresie języka polskiego) są najważniejszą przyczyną zmiany kodu, zwłaszcza w najmłodszym pokoleniu⁵. Trudno też stwierdzić, czy przełączanie kodów i hybrydujący się system dialektalny (forma kodu mieszanego) może pełnić szczególne funkcje społeczne u młodych starowierców, ponieważ w chwili obecnej brak większej zbiorowości

⁴ Przykład za: Głuszkowski 2013.

⁵ W ujęciu wielu zachodnich badaczy byłoby to wówczas zapożyczanie (nieadaptowane), a nie przełączanie kodów.

staroobrzędowej młodzieży – w miastach żyją oni w rozproszeniu, a we wsiach Gabowe Grądy i Bór zostało ich niewiele.

O kierunku i częstotliwości przełączania kodów decyduje przede wszystkim dyglosja, rozumiana za Joshua Fishmanem jako trwała dyferencjacja społecznej funkcji dwóch języków (Fishman 1971: 286-287). W sferach tradycyjnie obsługiwanych przez gwara – rodzinnej i sąsiedzkiej oraz religijnej – do zmiany kodu na polski dochodzi zdecydowanie rzadziej niż w domenach, w których podstawowym językiem jest polski. Należy zauważyć, że problem przełączania kodów jest w tym wypadku związany z wyborem języka w konkretnej sytuacji [por. Zielińska 1996: 126; Głuszkowski 2009].

Czynniki dotyczące kompetencji językowej w zakresie języka polskiego i rosyjskiej gwary oraz dyglosyjny charakter bilingwizmu w społeczności staroobrzędowców są przyczyną istotnych różnicowań idiolektalnych. W badanej grupie możemy wyróżnić sześć typów zachowań związanych z przełączaniem kodów⁶.

Typ I – Obydwa języki mają status kodu podstawowego, czyli takiego, „w którym dana jednostka potrafi myśleć, używa go w sytuacjach, w których zależy jej na precyzyjności przekazu i jest w stanie posługiwać się nim we wszystkich lub prawie wszystkich sferach swojej aktywności” (Głuszkowski 2011: 80). Rosyjska gwara jest językiem prymarnym⁷, natomiast polski – sekundarnym lub prymarnym. Typ I reprezentują informatorzy starszego pokolenia (urodzeni przed II wojną światową), którzy całe życie spędzili w staroobrzędowych wioskach, pracując najczęściej we własnych gospodarstwach rolnych. Posługują się oni swobodnie zarówno rosyjską gwara, jak i językiem polskim, ale w zarejestrowanym materiale do przełączania kodów dochodziło rzadko. Jeśli dochodziło do zmiany kodu wypowiedzi, miała ona charakter kontrolowany i była spowodowana potrzebą uściślenia, wyjaśnienia jakiegoś terminu, np. *što 'eta jest' žel' 'eža? 'eta stop żelaza z węglem*, a także z cytowaniem, np. *'eto nie dur'ak skaz'ał / daj Boże / żebyś ty uczył cudze dzieci* [przykł. za: Głuszkowski 2010b: 163]. Według typologii P. Muyskena było to wtrącające przełączanie kodu. Dla typu I charakterystyczne są stosunkowo długie wypowiedzi gwara zbliżoną do stanu sprzed kilkadziesiąt lat opisanego w pracach Irydy Grek-Pabisowej i Ireny Maryniakowej [Grek-Pabisowa 1968; Maryniakowa 1976 i in.], np.:

v'ern'uliš v dv'adcać p'ervam gad'u v P'olšu abr'atna / nu i tož st'al'i // vr'em'a b'yla tak'oje / što kak ast'av'il'i / vyježž'al'i i ast'av'il'i tar'etku / il'i sk'ažem č'ašku / čy t'ožku / čy n'ož / l'ub'uju v'ešč / tak v d'om'e ničev'o ne b'yla tr'onuta // i okny b'yl'i / i śček'o c'eta / v'so / v'so / što

⁶ Przedstawiona w tekście typologia idiolektów pod kątem przełączania kodów została oparta na badaniach terenowych prowadzonych przez zespół pod kierownictwem prof. Stefana Grzybowskiego w latach 1999-2012 obejmujących ponad 130 informatorów.

⁷ Język prymarny za A. Zielińską traktujemy jako kod używany do rozmów na tematy dnia codziennego, w sferze rodzinnej, przekazywany dzieciom bez pośrednictwa innego języka [Zielińska 1996: 22-23].

*b'yla /tak' ije b'yl'i l' uzi /a sejc'as ne k cem'u d'aže ravn'ac' i gavar' ic' //sejc'as ne m'ožna v'ycić /
bo p'er'ev' ernut v'so /kak zam'e'cut /što už'e net xaž'ajeva /to už'e tr'udna*

Typ II – Początkowo (przez większą część życia) status kodu podstawowego i prymarnego miał rosyjski dialekt, ale z biegiem lat, w związku ze zmianą sytuacji społecznej i/lub rodzinnej, kompetencja w jego zakresie zmniejszyła się, a większość funkcji przejęła polszczyzna (jeśli nie była początkowo językiem prymarnym, to taki status uzyskała). Typ II reprezentują osoby starsze (ur. do 1945 r.), które wychowywały się w podobnych warunkach, jak przedstawiciele typu I, lecz w wyniku przeprowadzki lub zmian demograficzno-społecznych w ich rodzinnej miejscowości w późniejszej fazie życia funkcjonują w polskojęzycznym otoczeniu. Świadomość językowa powstrzymuje informatorów reprezentujących typ II przed niekontrolowanym mieszaniem kodów. Przyczyną zmiany języka wypowiedzi jest głównie niedostateczna kompetencja w zakresie gwary w sferach tematycznych przyporządkowanych polszczyźnie (współczesne realia, technika, kultura, edukacja, administracja i in.), np. jeden z informatorów, opisując sytuację mniejszości litewskiej, przeszedł na język polski, ponieważ temat rozmowy dotyczył współczesnych problemów społecznych, a sam informator od dłuższego czasu mówił tylko po polsku: *Palak' i tut v S'ejnax /a L'it'ovcev /nikt w Sejnach nie umiał po litewsku /a jak na Litwę jeździć /pól S'ejnyv Litwinów.*

Typ III – Obydwa języki mają status kodu podstawowego oraz języka prymarnego przy względnie równej kompetencji w zakresie każdego z nich. Typ ten obejmuje zarówno osoby urodzone przed, jak i po II wojnie światowej – przedstawiciele starszego i średniego pokolenia badanej przez nas grupy, mieszkających w jednolitych pod względem etnicznym staroobrzędowych wioskach, a także w środowisku mieszanym. Jeśli podczas wywiadu informator sam dokonywał wyboru języka, jego decyzja była związana z poruszonym tematem. Jednak kiedy język był narzucany przez badacza, informatorzy byli w stanie wypowiadać się praktycznie na każdy temat w obydwu językach, choć użycie kodu w nietypowej dla niego sferze tematycznej prowadziło do nasilenia zjawiska interferencji. W sferach tradycyjnie obsługiwanych przez polszczyznę w wypowiedziach gwarowych występowało więcej zapożyczeń, np. *kak pajd'oš v šp'it'al; ropa drag'aja; tož wydatki jeść.*

Częstym motywem zmiany kodów były cytaty i uściślenia, a także opowieści o wydarzeniach zachodzących w miejscach, w których staroobrzędowcy posługują się językiem polskim:

*i ja paš'ta k vrač'u i on m'ne sd'etał prześwietenie /nie prześwietenie /može gastroskopię /
co pani pije? i ja jemu pokaz'ata /proszę nie pić /bo pani wie /że wrzody dwunastnicy miała /pani*

zaczął wrzód krwawić / jeżeli pani nie przestanie / to pani na stole operacyjnym się znajdzie / ja k' inuła b' olše 'et' i l'ek' i i nie pašt' a b' olše k' nej

všo s'ama / m'it' yji / ja sv' in' i' xav' ata / bo to xl' 'evy b' yl' i / i k' ury xav' ata / i kart' ošku saž' ita / sam' a m' ešk' i' našt' ita / s'ama karčev' ata / všo sam' a / sv' in' ej sam' a r' ezata / všo sam' a / a moj muž' yk t' ol' ka b' 'ura i b' al' ety / ale w biurze nikt tak nie umiał pracować / jak on / gdzie tylko co / jaki błąd / to wołają X / żeby on tam znalazł ten błąd / znalazł / pokazał / k' ak' ije nedast' atk' i / všo

W powyższym fragmencie oprócz potrzeby zacytowania słów lekarza informatorkę do zmiany kodu na polski skłoniło charakterystyczne dla dyglosji staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego powiązanie tematyki medycznej z językiem polskim, a nie rosyjskim dialektem [Paško-Koneczniak 2011: 100].

Zmiany kodu niejednokrotnie miały charakter krótkotrwały, co świadczy o pewnych podobieństwach między typem I i III. Poniższa wypowiedź jest właśnie tego typu przykładem:

d' eduška našt' / ž'adek našt' 'umart' v Pr' usax / a był šeńt' 'abr' dvaccać šest' ova č' ist' a / s' orak tr' 'et' jeva g' oda / pačtal' j' on t' el' egr' amu pr' in' os v im' enje Pr' eglau / nazyv' ataš at r' ek' i Pr' eglau / r' ek' a tam pł' yła i naasz majątek stał nad rzeką Pregola / an' a č' er' ez K' enigsb' erg pł' yv' ot 'eta Preg' ola / aż do Balt' yku / rasp' isal' is / raskr' yl' i i vot / što pračl' i // 'um' er b' acuška F' odar / pr' ijeżżaj / pasp' eš' y / tak č' oca nap' is' ata / był u č' oci on / paj' exal' i ja s p' apaj v L' ab' 'au / takie miasto było Labiau / att' uda v d' er' 'evnu č' už' uju / k' xaz' 'ajinu skv' 'ernamu / va xl' ev č' omnyj syr' oj / gd' e rab' otal' i i ž' yl' i / ž' a ž' a Ń' ikan i č' oca M' arja s šemj' oj

Jednak dla idiolektów typu III o wiele bardziej charakterystyczne są wypowiedzi o zmiennym kodzie. W zarejestrowanym materiale najczęściej dochodziło do alternacyjnej zmiany kodu, która była uzależniona od kontekstu.

ž' yl' i ja zn'aju sk' olka / no m' ože dva g' oda / a p' ośl' e pabudav' al' is / raž' icel' i jev' onavy v' yjexal' i v Am' 'er' iku / ań' i tam na śródmieściu w bloku mieszkanie im ast' av' il' i / i ań' i pašt' i v 'eta mieszkanie / al' i dva g' oda i pabudav' al' isa / lokatorów wynajęli v 'etot blok / a v sva' im čep' er' mieszkaniiu žyv' ut // an' a nie rab' otajet / no bo zat' b' što n' ada s ž' ec' am d' oma kto t' b' m' ušit' być / nie apt' acitsa ix pa przedszkolach čag' at'

Typ III zdecydowanie w największym stopniu spełnia funkcję prototypu idiolektu, w którym dominuje przełączanie kodu. W odróżnieniu od modelu przedstawionego przez R. Franceschini nie są to jednak osoby młode, lecz przedstawiciele pokolenia średniego i starszego. Grupa ta nie ogranicza się do osób o niskim statusie społecznym – spośród objętych badaniem starowierców częste przełączanie kodów obserwowaliśmy zarówno u informatorów pełniących ważne funkcje we wspólnocie, jak i u pozostałych członków tej społeczności [por. Franceschini 1998: 53]. Za najważniejsze cechy łączące osoby reprezentujące III typ idiolektów należałoby uznać funkcjonowanie w środowisku, w którym na co dzień używany jest rosyjski dialekt i język polski, a także pozytywną postawę wobec obydwu kodów.

Typ IV – Początkowo (w dzieciństwie) status kodu podstawowego i prymarnego miał rosyjski dialekt, ale z biegiem lat, w związku ze zmianą sytuacji społecznej i/lub rodzinnej, kompetencja w jego zakresie zmniejszyła się, a jego funkcje przejęła polszczyzna (jeśli nie była początkowo językiem prymarnym, to taki status uzyskała). Sama gwara została wyparta przez język ogólnorosyjski, z mniejszą lub większą częstotliwością używany w życiu zawodowym i prywatnym. Sytuacja ta dotyczy osób mieszkających w miastach, które nie utrzymują ożywionych kontaktów z wiejską częścią wspólnoty. Osoby reprezentujące typ IV zdecydowanie unikają niekontrolowanego mieszania kodu. Starali się oni z nami rozmawiać w ogólnym języku rosyjskim, unikając tradycyjnego dialektu staroobrzędowców, a w ich wypowiedziach były zauważalne przypadki hiperpoprawności [Głuszkowski 2011: 182]. Jeśli jednak doszło do zmiany kodu, miała ona charakter wtrącający, np. *ja k'ončyl pat'om f' ilju uniwersytetu ...ego / wydział ...*.

Typ V – Początkowo (w dzieciństwie) status kodu podstawowego i prymarnego miała tylko rosyjska gwara, ale z biegiem lat, w związku ze zmianą sytuacji społecznej polszczyzna również stała się kodem prymarnym i podstawowym. Informatorzy przejawiają większą kompetencję w zakresie polszczyzny. Do typu V zaliczone zostały idiolekty osób mieszkających w środowisku wiejskim, w otoczeniu staroobrzędowym lub mieszanym⁸, które należą do młodszej grupy pokolenia średniego oraz starszej grupy pokolenia młodszego (urodzeni od lat 60. do połowy lat 80. XX w.). Osoby te uczyły się w szkole rosyjskiego języka literackiego, ale w życiu codziennym posługują się tradycyjną gwarą, w związku z czym nie została ona wyparta z ich idiolektów. Ponieważ informatorzy reprezentujący typ V swobodniej posługują się polszczyzną, przyczyną przełączania kodu w ich wypowiedziach jest najczęściej niedostateczna kompetencja w zakresie gwary. Najczęściej zmiana kodu ma charakter wtrącający. Gdy informatorzy starali się utrzymywać język wypowiedzi mimo braków leksykalnych, prowadziło to do zwiększenia się ilości wstawek, np. *ja rab'otala w sklepie / w delikatesach; to się nie podoba ś'ılna / kak m'ušit mundurek do šk'oty aź'éc / bo ma tyle łaszaków; b'užet pomocnikiem murarza, bo nie wiem jak to po rosyjsku powiedzieć; muž pr'ij'exał w sobotę / ješč'o paj'eł / w pół do dziewiątej wieczór może my l'egl'i; był mar'oz dv'adcać p'ać stopni; spółdzielnia mieszkaniowa to j'eśca žand'ovaja; vošemn'adcać god t'olka m'ajet dopiero; to herbaty za darmo napj'ošsa / to vs'ak'ix ć'astyk; był na zwolnieniu chorobowym; szkolnym nas autobusem važ'il'i*

⁸ W miejscowościach, które dawniej były zamieszkane wyłącznie przez staroobrzędowców, a obecnie ich struktura społeczna uległa zmianie i większość stanowią katolicy.

Należy jednak podkreślić, że w grupie informatorów, których idiolekty należą do typu V, zdarzały się stosunkowo często dłuższe wypowiedzi utrzymane w kodzie gwarowym z nielicznymi jedynie elementami kodu polskiego, np.:

zač'al'i v šk'otu xaž'ić / to zač'al'i nas na rel' igju uč'ýc / vs'ak'ix cerk'ovnyx 'etyx p' eš'nev / mal' itvyv vs'ak'ix / tak što iž'oš spać m'ol'išša / vstaj'oš / p'ošle m'ol'išša / všo iž'oš ž'ętać s mal' itvaj // dajmy na to i vad'a sta'it v v'edr'e / to pav' inna an'a być nakr'ýta / bo kak n'ašy ž'ędy tam / praž'ędy / b'abk'i gavar' il'i / to s pakal'eňa na pakal'eňe nam pr'ek'azyvajut 'eta / što v vad'y / to b' eši kup'ajutsa / tak kak o v č'ašku / pr'ix'ož'iš / o v č'ašk'e / v tar' ełk'e i v s'up'e m'og'et b'es kup'atsa / i v 'etam mam' enće m'ožeš jev'o r'azym sjišć / nu i p'ošle / už'e j'eta b'už'et č'ažka

Typ VI – Obydwa języki mają status kodu prymarnego, ale językiem podstawowym jest polski. Typ ten reprezentują osoby najmłodsze w środowisku wiejskim, które posługują się gwara na co dzień w rozmowach ze starszymi członkami rodziny oraz sąsiadami. Wśród najmłodszych członków wspólnoty, zwłaszcza w środowisku miejskim, coraz częstsze jest odchodzenie od języka przodków. Spostrzeżenia na temat przełączania kodów dotyczą więc tych nielicznych przedstawicieli młodego pokolenia, którzy władają czynnie obydwoma językami w komunikatywnym stopniu. Wypowiedzi informatorów reprezentujących typ VI zawierają bardzo dużo wstawek będących przejawami wtrącającego przełączania kodu, np.: *skaz'ał / što 'eta podgrzybek; v'eš'aju łańcuszki / lampki; ust'ýsał krzyki i prib'eg*. W niekontrolowany sposób dochodzi także do zmiany języka wypowiedzi na polski – alternacji, np.:

čev'o ty m'aješ tak'ije baš'ýje głaž'a / A vołk gavar' it: št'oby t'eb'a t'učše v' id'et'. A Czerwony Kapturek się zapytał, dlaczego ma takie wielkie zęby. A wilk odpowiedział: żeby ciebie lepiej zjeść i zjadł. A potem usłyszał leśniczy krzyki i prib'eg i vołk'a // str'el'it jev'o // rasš'ýt br'uxa i v'ýt'anuł Czerwonego Kapturka i b'abku. I zaš'ýt jem'ú br'uxa / i k'am'eň vłaž'ýt / i jev'o vk' inuł v vad'ú

Należy zauważyć, że nasi młodzi informatorzy zmieniali kod przede wszystkim w rozmowach z rodzicami, dziadkami i sąsiadami, a także w sytuacji wywiadu, która ze względu na udział w rozmowie badacza – osoby spoza wspólnoty starowierców – różni się od innych sytuacji komunikacyjnych. W obecności jednojęzycznych rówieśników oraz w środowisku nie-starooobrzędomym starają się oni unikać zarówno gwary, jak i przełączania kodów, aby nie odróżniać się od otoczenia i nie ulegać stygmatyzacji.

Podsumowanie

Ze względu na różnice sytuacji językowej mikrowspólnoty staroobrzędowców w Polsce i zdecydowanie liczniejszych dwujęzycznych społeczności badanych przez zachodnich uczonych zaproponowana przez R. Franceschini koncepcja prototypowej osoby zmieniającej język podczas wypowiedzi prowadzi do innych wniosków na temat przyczyn przełączania kodów. Przedstawiona w tekście typologia pokazuje, że najczęstszą przyczyną zmiany kodu wypowiedzi u starowierców jest uwarunkowany dyglosją kontekst tematyczny i/lub niedostateczna kompetencja językowa. Ponadto częstemu przełączaniu kodów sprzyja równy status oraz prestiż obydwu języków w oczach danej osoby. Nie da się jednak uniknąć odniesienia do odległych pod wieloma względami sytuacji socjolingwistycznych, np. włoskich imigrantów w Niemczech lub wielojęzycznych społeczności zamieszkujących Alzację. Ze względu na brak kompleksowych badań społecznych uwarunkowań przełączania kodów w warunkach słowiańsko-słowiańskich kontaktów językowych, konieczne jest stworzenie adekwatnej aparatury pojęciowej oraz opracowanie metodologii, która jedynie częściowo może opierać się na doświadczeniach zachodnich językoznawców. W odróżnieniu od sytuacji językowych opisywanych przez Petera Auera, Annę de Finę lub Ritę Franceschini, w ramach dwujęzyczności polskich staroobrzędowców dochodzi do przełączeń pomiędzy polszczyzną – językiem literackim, zestandaryzowanym, mającym status państwowego i używanym przez kilkadziesiąt milionów osób, a nieposiadającym utrwalonej normy ani formy pisemnej dialektem w stanie zaniku. O ile w warunkach zachodnich dwujęzyczność poszczególnych społeczności opiera się najczęściej na dwóch (lub większej ich liczbie) kodach o mocnej pozycji społecznej, a język mniejszości stanowi w nich konkurencję dla języka ogólnopaństwowego, to w analizowanej przez nas sytuacji obserwujemy absolutną dominację polszczyzny (por. m.in. Auer 1991, Franceschini 1998; de Fina 2007; Głuszkowski 2011). Powoduje to istotne różnice w charakterze zjawisk przełączania i mieszania kodów. Na przykład kompetencja kolejnych pokoleń staroobrzędowców w zakresie języka ich przodków jest coraz mniejsza, co sprawia, że w naszych badaniach należy zwrócić na zmianę kodu wywołaną brakami leksykalnymi i jej zdefiniowanie. Gros przypadków zmiany kodu, zwłaszcza u najmłodszych informatorów, jest związanych z pojawianiem się polskich wstawek w gwarowych wypowiedziach⁹.

Autor niniejszego artykułu opracowuje obecnie teoretyczne ramy opisu zjawiska przełączania kodów w dwujęzyczności staroobrzędowców w Polsce. Zarejestrowany przez toruński zespół badawczy materiał językowy liczy ponad 300 godzin nagrań i jest obecnie w trakcie opracowania. Transkrypcje całości materiału oraz powstająca w ramach Grantu Narodowego Centrum Nauki¹⁰ baza danych pozwolą na przeprowadzenie ilościowych analiz przypadków zmiany

⁹ Na temat klasyfikacji dokonywanych na potrzeby chwili wstawek (*nonce borrowings*) jako przejawów przełączania kodów pisała Helena Halmari, lecz jej propozycje nie dają jednoznacznej odpowiedzi na temat natury nieadaptowanych jednostek języka L₁ w wypowiedziach w L₂, a są raczej próbą jej uniknięcia (Halmari 1997: 18).

¹⁰ Zob. przypis nr 1.

kodu podczas wypowiedzi, dzięki czemu zaprezentowana w poprzednich akapitach typologia oraz założenia metodologiczne będą mogły zostać zweryfikowane.

LITERATURA

- Auer P., 1991, *Italian in Toronto. A preliminary comparative study on language use and language maintenance*, "Multilingua" 10, s. 403-440.
- Auer P., 1999, *From code-switching via language mixing to fused lects: Toward a dynamic typology of bilingual speech*, "The International Journal of Bilingualism" 3/1999, s. 309-332.
- Auer P., 1998, *Bilingual conversation. Revisited*, w: P. Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London-New York: Routledge, s. 1-24.
- Cantone K.F., 2007, *Code-switching in bilingual children*, Dordrecht: Springer.
- de Fina, A., 2007, *Code-switching and the construction of ethnic identity in a community of practice*, "Language in Society" 36/3/2007, s. 371-392.
- Fishman J.A., 1971, *The Sociology of Language*, w: J.A. Fishman (red.), *Advances in the Sociology of Language*, t.1. the Hague: Mouton, s. 217-404.
- Franceschini R., 1998, *Code-switching and the notion of code in linguistics. Proposals for a dual focus model*, w: P. Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London-New York, s. 51-75.
- Gardner-Chloros P., 1991, *Language Selection and Switching in Strasbourg*. Oxford: Clarendon Press.
- Głuszkowski M., 2009, *Dyglosja w społeczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Socjolingwistyka” XXII-XXIII/2009, s. 115-131.
- Głuszkowski M., 2010a, *Typy przełączania kodu w rosyjsko-polskiej dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, „Slavia Orientalis” 1/2010, s. 81-98.
- Głuszkowski M., 2010b, *Zachowane cechy dialektalne oraz wpływy polskie w rosyjskiej gwarze przedstawiciela starszego pokolenia staroobrzędowców regionu augustowskiego*, „Acta Baltico-Slavica” 34/2010, s. 157-168.
- Głuszkowski M., 2011, *Socjologiczne i psychologiczne uwarunkowania dwujęzyczności staroobrzędowców regionu suwalsko-augustowskiego*, Toruń.
- Głuszkowski M., 2013, *Socjologia w badaniach dwujęzyczności*, Toruń (w druku).
- Grek-Pabisowa I., 1968, *Rosyjska gwara starowierców w województwach olsztyńskim i białostockim*, Wrocław-Warszawa-Kraków.
- Halmari H., 1997, *Government and Codeswitching: Explaining American Finnish*, Amsterdam-Philadelphia: John Benjamins.
- Jørgensen J.N., 1998, *Children's acquisition of code-switching for power-wielding*, w: P. Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London-New York, s. 237-258.
- Maryniakowa I., 1976, *Imięślowy w rosyjskiej gwarze starowierców mieszkających w Polsce*. Wrocław.
- Muysken P., 2000, *Bilingual speech: a typology of code mixing*. Cambridge.
- Myers-Scotton C., Bolonyai A., 2001, *Calculating speakers: Codeswitching in a rational choice model*, "Language in Society" 30/1/2001. s. 1-28.
- Paško-Konecniak D., 2011, *Wpływ polszczyzny na zasób leksykalny rosyjskiej gwary staroobrzędowców na Suwalszczyźnie*, Toruń.
- Sebba M., Wootton T., 1998, *We, they and identity. Sequential versus identity-related explanation in code-switching*, w: P. Auer (red.), *Code-switching in conversation. Language, interaction and identity*, London-New York, s. 262-286.
- Zielińska A., 1996, *Wielojęzyczność staroobrzędowców mieszkających w Polsce*. Warszawa.

Idiolectal diversity of code-switching in the bilingualism of the Old Believers in Suwałki-Augustów region

SUMMARY

The phenomenon of code-switching is strictly connected with bilingualism. According to P. Muysken's theory, we can distinguish three main types of code-switching: insertional, alternational and congruent lexicalization. Many scholars are trying to determine the sociological and psychological factors influencing code-switching. R. Franceschini's concept of prototypical code-switcher was the basis for the present article. The author is going to adopt Western sociolinguistic theories to the Slavonic-Slavonic bilingualism in the Old Believers' community in Poland and characterize their code-switchers. On the basis of the linguistic and sociolinguistic material gathered in field researches (1999-2012) we may prepare a typology of idiolectal diversity of code-switching in the group of our interest.

Идиолектальная дифференциация переключения кодов в двуязычии старообрядцев сувальско-августовского региона

РЕЗЮМЕ

Явление переключения кодов тесно связано с двуязычием. По П. Мюйскену, можно выделить три основных типа переключения кодов: вкрапляющее, альтернирующее и конгруэнтную лексикализацию. Многие исследователи старались определить социологические и психологические факторы влияющие на переключение кодов. Концепт Р. Франчесчини прототипического лица, переключающего коды, стал исходной точкой для наших рассуждений. Автор пытался применить западные социолингвистические теории в описании славянско-славянского билингвизма и охарактеризовать условия переключения кодов в исследуемой им группе. На основании языкового и социолингвистического материала, собранного в рамках полевых исследований (1999-2012) предлагается типология идиолектальных особенностей переключения кодов.

Słowa kluczowe: przełączanie kodów, staroobrzędowcy, dwujęzyczność, idiolekty, typologia

Key words: code-switching, Old Believers, bilingualism, idiolects, typology

Ключевые слова: переключение кодов, старообрядцы, двуязычие, идиолекты, типология